

Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini

Socijaldemokratska politika sjećanja između dva totalitarizma

Tihomir Cipek

Septembar 2019

- Danas svjedočimo usponu radikalne desnice u cijeloj Europi, u njenom središtu je povijesni revizionizam.
- U javnosti se teorije totalitarizma koriste ne zato da bi se ojačala demokratska politička kultura, nego gotovo isključivo kao političko oružje.
- Prilikom proslave praznika socijaldemokratske politike u Bosni i Hercegovini trebaju dati jasnu prednost obilježavanju Dana holokausta. Pri tome se treba naglašavati potreba da se govori objektivno i da se ukine kult žrtve jednog, (bilo) kojeg naroda. Naime, ako su neki uvijek samo žrtva onda su oni Drugi uvijek samo krivci, počinitelji zločina.
- Naravno, treba također istaknuti da je SFRJ bila jednostranačka komunistička diktatura u koja nije imala moralni legitimitet jer su se kršila ljudska prava i počinjeni su masovni osvetnički zločini. Ta država nije imala ni demokratski politički legitimitet, jer nije bilo slobodnih izbora i višestranačja. Na kraju je politički poredak iscrpio i svoj modernizacijski potencijal te je izgubio i ekonomski legitimitet, jer svoje građane nije mogao više redovito opskrbljivati energentima.

Ali to ne znači da je njegov utemeljiteljski narativ, narodnooslobodilački rat, laž.

Sadržaj

Uvod	4
Desni radikalizam i historijski revizionizam	5
Historijski revizionizam	7
Historijski revizionizam i Evropska unija	8
Revizionizam u Bosni i Hercegovini	11
Hrvatski revizionizam	13
Srpski revizionizam	15
Bošnjački revizionizam	17
Socijaldemokratske politike sjećanja	18
Citirana i korištena literatura	20

Uvod

Danas svjedočimo usponu radikalne desnice u cijeloj Evropi. U Mađarskoj i Poljskoj na vlast su došle desno-radikalne stranke. Njihov uspjeh je ostvario dojam i na radikalnu desnicu zapadnoeuropskih država. Smjer transfera ideologija se promijenio, svjedočimo da Istok, kojeg predstavljaju Viktor Orban i Jaroslaw Kaczynski, postaje ideal radikalno-desnih političkih struja na Zapadu. Politiku mađarskih i poljskih vlasti obilježava i fenomen antikomunizma bez komunista. U središtu ideologije radikalne desnice u srednjoj Evropi je povijesni revizionizam. Jedno od njegovih bitnih obilježja predstavlja široka i politički instrumentalna upotreba pojma totalitarizam. Nekritička, široka, upotreba ovog pojma čini osnovu povijesnog revizionizma. Revizionizam desnih radikala i ekstremista ima dva cilja. Prvi, da se cjelokupna ljevičarska misao, uključujući i socijaldemokratsku, proglasi totalitarnom, dakle, zločinačkom. Drugi, da se direktno ili indirektno rehabilitiraju kvislinški režimi i fašistički pokreti. Vrlo slične tendencije su na djelu i u državama na jugoistoku Europe. U tim državama traje emocijama zasićena diskusija o koristi ili šteti njihovog ulaska u Uniju te se u tom kontekstu sve više javljaju revizionističke pripovijesti i revizionističke politike povijesti. Takav je slučaj i u Bosni i Hercegovini. U ovom tekstu će se nastojati propitati teza prema kojoj povijesni revizionizam, jačanjem šovinizma svake od nacija Bosne i Hercegovine, slabi demokratske institucije političkog poretka. Najprije će se definirati pojam radikalne desnice i historijskog revizionizma. Zatim će se nastojati rekonstruirati politika povijesti Evropske unije. Naglasak će biti na predavljanju korištenja pojma totalitarizma, dana sjećanja kojeg je proglasila EU, te na prikazu utjecaja evropske politike sjećanja na politiku u jugoistočnoj Evropi. U trećem dijelu teksta, na primjerima iz Bosne i Hercegovine nastojat će se prikazati osnovne revizionističke teze i pokušati pokazati bosanskohercegovačke politike sjećanja koje su utemeljene na revizionističkom tumačenju prošlosti. To tumačenje prošlosti negira fašističke zločine nad narodima Bosne i Hercegovine ili ih opravdava zločinima suprotne strane, a kvislinške snage se prikazuju kao zaštitnici svoga naroda. Istraživanje će pokazati kako se revizionistička slika

prošlosti temelji na namjernim lažima koje ne uvažavaju jasne historiografske činjenice. U tu svrhu najprije će se rekonstruirati revizionistička politika prošlosti, a onda, na temelju nedvojbenih povijesnih činjenica, pokazati laži na kojima se ona zasniva. Na taj će se način nastojati ukazati na alate kojima se ona može dekonstruirati. Na kraju teksta će se ukazati na osnove politike prošlosti evropskih socijaldemokratskih stranaka koje mogu biti od koristi bosanskohercegovačkim socijaldemokratskim strankama.

Desni radikalizam i historijski revizionizam

U radikalnu desnicu ubrajamo političke stranke ili društvene pokrete koji teže temeljitoj promjeni institucija liberalno-demokratskoga političkog poretka s deklariranim ciljem jačanja vlastite nacije i države. U tom nastojanju koriste nacionalističku i šovinističku politiku. Jezgru radikalno-desne ideologije tvori predodžba o potrebni izgradnje potpuno homogene „idealizirane narodne zajednice“ („Volksgemeinschaft“, Hillmann, 2007: 734). Dio desnih radikala zalaže se za jednakost i socijalna prava, ali isključivo za pripadnike vlastite nacionalne zajednice, dok dio zagovara neoliberalno svođenje svih međuljudskih odnosa na tržišne odnose. Desni ekstremisti i radikali pri tomu polaze od „etnokulturalnog koncepta“ nacije, kojim naglašavaju kulturalnu superiornost vlastite nacije (Koopmans i Statham, 1999). Svojim glavnim neprijateljem tradicionalno smatraju ljevicu, a danas, prije svega, liberalizam i „pluralističko-premisivno društvo“ (Hillmann, 2007:734). Liberalizam im je neprihvatljiv zbog naglašavanja važnosti univerzalnih ljudskih prava. Radikalni desničari individualnim slobodama suprotstavljaju hijerarhiju i snažan autoritet. To čine zbog toga jer smatraju da se jedinstvo nacionalne zajednice može jamčiti isključivo pomoću jasne društvene hijerarhije i autoriteta. U svojoj potrebi za redom i hijerarhijom kao uzor često ističu pred-demokratske oblike vladavine, najradije apsolutnu monarhiju ili neki oblik autoritarne diktature. Poljska i mađarska desnica se zbog toga s velikim uvažavanjem odnose prema međuratnim autoritarnim nacionalističkim diktaturama; u Poljskoj diktaturi Józefa Piłsudskog, a u Mađarskoj Miklósa Horthyja (Oberländer, 2017). Zanimljivo je da su se u tim diktaturama održavali višestranački parlamentarni i lokalni izbori, ali su istovremeno liberalni elementi poretka – dakle oni koji trebaju štititi individualne slobode, poput nezavisnog sudstva i trodiobe vlasti – bili suspendirani. Izvršna vlast je mogla postupati potpuno samovoljno. Nema dvojbe da je riječ o pretečama poretka koji je Viktor Orban (2014) nazvao „neliberalnim demokracijama“. Njegova je izjava usmjerena protiv liberalnih elemenata demokracije, ali ne i protiv demokracije

kao takve, iako je zapravo nemoguće odvojiti ta dva elementa demokracije. Bez jednog od njih demokratski poredak jednostavno nije demokratski poredak. Zbog toga radikalna desnica u pitanje dovodi vrijednosti liberalizma, trodiobe vlasti, dakle, ustavna ograničenja nametnuta narodnoj suverenosti, odnosno samu demokraciju (Mudde, 2010: 1168-1169). Osnovna je teza „iliberalnih demokrata“ da nakon što su pobijedili na izborima i time stekli demokratski legitimitet imaju pravo vladati bez ikakvih ograničenja, ne obazirući se na liberalna načela koja štite manjine. Danas, zbog dominacije demokratskoga javnog diskursa, „pritiska“ institucija vlastite demokratske države, konteksta Evropske unije i samih zakona, ne samo nacionalistička desnica orbanovskog tipa nego čak i ona radikalna i ekstremna prihvaćaju demokratska pravila. Postoji dakle jasna razlika između ekstremne, neofašističke, i radikalne desnice. Ekstremna desnica ne prihvaća demokraciju i njezine institucije, dok se radikalna služi demokratskim institucijama da bi ojačala i došla na vlast te stalno ističe da jedino ona predstavlja istinski glas naroda (Mudde, 2007: 49). Štoviše, radikalna desnica tvrdi da se jedino ona zalaže za pravu demokraciju u kojoj do izražaja dolazi volja naroda. Treba također istaknuti da radikalna desnica nije istovjetna s konzervativnom, narodnjačkom desnicom. Narodnjaci i konzervativci, naime, nedvojbeno prihvaćaju temeljne liberalne vrijednosti jer smatraju da je riječ o osnovnim vrijednostima moderne epohe i zapadnjačke civilizacije (Hillmann, 2007: 734). Ukratko, radikalna desnica je na „pola puta prema ekstremizmu“, ali nije ekstremna (Eatwell, 1996: 7). Ili, kako je to istaknuo Zgurić (2015), ekstremna je desnica nedemokratska i često elitistička, dok je populistička tj. radikalna barem deklarativno demokratska. Štoviše, središnja tvrdnja ideologije radikalnih desničara da samo oni predstavljaju narod implicira da se svi koji ne zastupaju radikalno desne vrijednosti zapravo pretvaraju u neprijatelje naroda. Na taj se način politika reducira na odnos prijatelj–neprijatelj i zapravo dovodi u pitanje mogućnost sklapanja kompromisa, a upravo je postizanje kompromisa svrha demokratske politike. U tom smislu, radikalna desnica razara bit demokracije. Treba

dakle zaključiti da radikalna desnica nije naprosto nekakav desni produžetak konzervativne politike ili novi fašizam, već je riječ o novom političkom fenomenu koji se ne može objasniti isključivo tradicionalnim političkim rascjepima: konzervativno – moderno, laičko – religiozno, selo – grad, rad – kapital (Minkenberg, 2000). U središtu politike radikalne desnice je etnocentrizam, koji se zasniva na naglašavanju posebnosti i superiornosti određene nacionalne kulture. Pristaše radikalne desnice ne treba tražiti isključivo među „gubitnicima tranzicije“, nego prije svega među ljudima koji u vremenu nesigurnosti izazvanih brzim promjenama uzrokovanih globalizacijom traže sigurno uporište. Sigurnost pronalaze u nacionalnom identitetu. Riječ je o ljudima koji zaziru od Drugoga, smatrajući da stranci ugrožavaju njihov nacionalni identitet i materijalna dobra njihove nacije. Upravo je definiranje toga Drugog kao neprijatelja u korijenu revizionističkih tumačenja prošlosti. U središtu ideologije radikalne desnice nalazi se, naime, mit o homogenoj naciji. On je svojstven tipu nacionalizma koji polazi od romantične predodžbe o naciji kao jedinstvenom tijelu, koje bitno određuje jezik koji je odraz „narodne duše“. Radi se o shvaćanju nacije koje ju smješta negdje „na pola puta između demosa i etnosa“ (Minkenberg, 2000). Slično tomu, moglo bi se reći da se radikalna desnica kreće između dviju obala, fašističke i konzervativne, jednom pristajući na jednu, a drugi puta na drugu obalu, jer se jednostavno ne može uvijek voziti sredinom rijeke (Ziegler, 2018). Nije, dakle, upitno da njezino antiprosvjetaljstvo i nacionalizam katkada imaju fašističke značajke, ali ipak posrijedi nije politička pozicija koja u potpunosti želi uništiti demokratske institucije. Treba ponoviti, radikalna desnica želi demokraciju isključivo za pripadnike svoje nacije te odbacuje liberalne elemente suvremenoga zapadnog političkog poretka. Usustavljeno prikazano, ideologije i politike radikalne desnice imaju sljedeće značajke: a) prevlast kolektiva (nacije, države) nad pojedincem – suprotno od toga, u liberalnoj demokraciji naglašava se značaj nepovredivih prava pojedinca; b) antipluralizam – država i društvo trebaju biti

homogeni, a manjine su uvijek remetilački čimbenik; c) antiparlamentarizam – redukcija politike na odnos prijatelj–neprijatelj; d) autoritarna država, koja čuva homogenu naciju od liberalnog individualizma i filozofije univerzalnih ljudskih prava – ona su tu isključivo za pripadnike vlastite nacije; i e) često prisutan historijski revizionizam i antisemitizam, kojim se negiraju ili relativiziraju fašistički zločini i zastupa teorija urote o židovskoj svjetskoj vladi; u novije vrijeme javlja se i f) netrpeljivost prema islamu; te naposljetku, g) naglašavanje važnosti „metapolitike“ kojom se kroz ovladavanje specifičnim diskursom treba osvojiti „duše ljudi“ i osigurati kulturnu hegemoniju desnice.

Ukoliko se navedena definicija radikalne desnice primijeni na bosanskohercegovačke prilike, može se zamijetiti da bosanskohercegovačka radikalna desnica posjeduje sve navedene značajke, ali i da elemente njezine ideologije možemo naći u nizu drugih bosanskohercegovačkih stranaka. Središnje mjesto njezine ideologije zauzima dakle, etnonacionalizam, religijski fundamentalizam te antikomunizam. Od zapadnoevropske desnice, bosanskohercegovačka se razlikuje po svome još izrazitijem vrlo snažnom antikomunizmu. Naime, na Zapadu nakon sloma komunističkih diktatura antikomunizam postaje sporedan, a radikalna desnica svojim glavnim neprijateljem smatra „dekadentni“ liberalizam (Weiss, 2017.). Za razliku od okolnosti na zapadu Evrope, u Bosni i Hercegovini svjedočimo fenomenu antikomunizma bez komunista. Riječ je o tomu da se sve liberalne vrijednosti koje utemeljuju zapadni demokratski poredak, proglašavaju nekakvim ostacima komunizma. Slične teze zastupa i radikalna desnica u Hrvatskoj (Cipek, 2017). Valja zaključiti, osnovu historijskog revizionizma u postjugoslavenskim državama, dakle i u Bosni i Hercegovini, čini radikalni antikomunizam. S jedne strane, ta pozicija nastoji rehabilitirati fašističke pokrete i kvislinške režime te pokrete (ustaštvo, četništvo, muslimanske milicije), a s druge antifašistički pokret i NOB predvođen komunistima predstaviti kao apsolutno zločinački.

Historijski revizionizam

Prva suvremena politička upotreba pojma revizionizma vezana je uz Francusku i nastojanja liberalne javnosti da ospori osuđujuću presudu francuskom oficiru židovskog porijekla Alfredu Dreyfusu (1894).¹ Kasnije se dokazalo da je Dreyfus nevin i da su revizionisti bili u pravu. U tom slučaju termin „revizionisti“ je u moralnom smislu imao pozitivne konotacije. No, riječ je početkom 20. stoljeća u okviru radikalno lijevoga radničkog pokreta zadobila negativan prizvuk. Njome su „pravi“ marksisti označavali austro-marksiste optužujući ih da su revidirali izvornu Marxovu misao i time oslabili radnički pokret vodeći ga prema kompromisu, odnosno skrećući s revolucionarnog puta. Pomoću tog termina je Staljin kasnije optuživao Tita i KPJ, a zatim i KP Kine i Mao Ce Tunga, za izdaju komunističkog pokreta. U suvremenosti se tim pojmom najčešće označava nastojanje da se političke svrhe revidiraju znanstveno utvrđene historijske činjenice. Oni koji to čine „u javnosti se nazivaju historijski revizionisti koji pomoću zanemarivanja ili falsificiranja povijesnih činjenica nastoje ostvariti svoje ideološke i političke ciljeve, iako ih sami često ne spominju“ (Wiegel, 2001.)

U historiografiji se pojam revizionizma počinje koristiti nakon 1918. godine. Njime se označavaju pokušaji da se negira historiografsko tumačenje prema kojem su Njemačko carstvo i Austro-Ugarska odgovorne za izbijanje Prvoga svjetskog rata. Od pedesetih godina dvadesetog stoljeća pojam zadobiva izrazito negativne konotacije te se njime označava one koji negiraju odgovornost Trećeg Reicha za Drugi svjetski rat ili umanjuju i negiraju nacističke masovne zločine i genocid nad Židovima. Pojmom povijesnog revizionizma označavaju se i teze, kao i pojedinci koji negiraju ili umanjuje zločine kvislinga i kvislinških fašističkih režima. Riječ je o tomu da se naučno utvrđene, neupitne historiografske činjenice, podvrgavaju reviziji koja ima jasnu političku svrhu – afirmaciju

ideja radikalne i ekstremne desnice.

U ovom radu prikazat ćemo revizionističke pokušaje vezane uz Drugi svjetski rat. Upravo taj tip povijesnog revizionizma ima najveći utjecaj na države regije, pa naravno i na Bosnu i Hercegovinu.

Revizionisti iskrvljuju i činjenice vezana uz ratove devedesetih osobito vezano uz uzroke rata, žrtve i počinitelje zločina. O tome postoje tri različita nacionalna narativa koji je najčešće ne slažu ni o temeljnim činjenicama. Prikazati će se povijesni revizionizam vezan uz Drugi svjetski rat i SFRJ jer je o tim zbivanjima historiografija nedvojbeno utvrdila glavne činjenice. Zbog toga nam se taj revizionizam čini dobrim ideal tipom kao bismo pokušali prikazati bit revizionizma. Isto tako očigledno je da je taj revizionizam služio kako bi se potakao i pokušao opravdati rat u Bosni i Hercegovini.

Tako je na primjer osnovni legitimacijski narativ multikulturalnog bosanskohercegovačkog društva o „bratstvu i jedinstvu“ bosanskohercegovačkih naroda, zapravo formula međunacionalne tolerancije i zajedničkog života, proglašena komunističkom laži. Nastojati će se prikazati odnos povijesnog revizionizma prema antifašizmu. Tu je stoga prvenstveno riječ o fenomenu vezanom za Drugi svjetski rat.

Jezgro historijskog revizionizma čini „otkriće“ da nacistička Njemačka a ni fašistički režimi njezinih saveznika nisu planirali ni izveli genocid nad Židovima. Također, negiraju se razmjeri genocida nad Židovima. Umanjivanje ili potpuna negacija fašističkih zločina čini jezgro ideologije radikalne i ekstremne desnice. Zbog toga je diskusija o povijesnom revizionizmu ujedno diskusija o novoj desnici i desnom ekstremizmu (Pfahl-Traughbe, 2001: 48). U svrhu legitimiranja svoje političke pozicije desni ekstremisti i radikali razvili nekoliko taktika manipulacije i laganja. Njih čine:

a) relativizirajući iskazi koji zločine svoje strane neprekidno umanjuju uvijek ih dovodeći u vezu sa zločinima suprotne strane;

b) pronalaženje i isticanje „pozitivnih“ strana fašističkih režim i pokreta (npr. „izgradili ceste, razvili socijalnu skrb);

1. Encyclopédie philosophique universelle. Les notions philosophiques: dictionnaire, ed. Sylvain Auroux, s. v. Révisionnisme; navedeno prema, V. Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)historiografske revizije na zapadu i istoku“, Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. ur. Husnija Kamberović, Sarajevo 2007, 22- 23.

- c) jednostrani odabir povijesnih dokumenata i njihovo pristrano vrednovanje;
- d) upotreba falsifikata koji „glume“ povijesne izvore (npr. slučaj „dokumentarnog“ filma J. Sedlara).

Ukratko, namjerno odstupanje od temeljnih principa historiografije. Historijski revizionizam ne mari za historijske izvore i njihovo znanstveno tumačenje, revizioniste prošlost zapravo i ne zanima. Prošlosti služi isključivo u svrhu dnevno političke rehabilitacije desnog ekstremizma i radikalizma. Uz povijesne revizioniste čije su teze očigledne laži, poput tvrdnji Davida L. Hoggana (*Der erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des Zweiten Weltkriegs. Mitübersetzt von Herbert Grabert, Verlag der Hochschullehrerzeitung, Tübingen 1961*). On tvrdi da Drugi svjetski rat nije pokrenula nacistička Njemačka napadom na Poljsku, nego vlada Ujedinjenog Kraljevstva i poljski ministar vanjskih poslova Jozef Becks. Da Hoggan naprosto falsificira pokazali su Jasper (1962), Graml (1963.), Hofer (1964) i drugi povjesničari, suradnici na Institut für Zeitgeschichte u Münchenu. Isto tako je raskrinkan negator holokausta David Irving (1975, 1977). Njegove su falsifikate razotkrili američka povjesničarka Deborah E. Lipstadt (1993) i britanski povjesničar Richard John Evans (2001). Primjere negiranja holokusta s argumentima koji ih nedvojbeno opovrgavaju donosi Jean-Eve Camus (2011). Od navedenog revizionizma koji se temelji na falsifikatima povijesnih izvora koje se može jasno raskrinkati i pokazati kao znanstveno bezvrijedne, historiografiji, kao i samoj socijaldemokratskoj poziciji puno se je teže nositi s prikrivenim povijesnim revizionizmom, koji se zaogrnuo u plašt novog tumačenja historijskog konteksta u kojem se u potpunosti izjednačavaju fašističke i komunističke diktature. Taj tip historijskog revizionizma negira da komunisti – uza sve masovne zločine koje su počinili – za razliku od fašista, nikada nisu rekli da neki ljudi nisu ljudi. Fašistička i nacistička ideologija je – upravo suprotno – tvrdila da neki ljudi nisu ljudi. Komunisti su stoga za razliku od fašista ostali u obzoru prosvjetiteljstva. Upravo to je omogućilo da komunističke stranke djeluju u državama zapadnih demokracija. Ustavni poredak tih zemalja je dakle ustanovio da su komunisti dio moderne, bitno

zapadne tradicije prosvjetiteljstva i vrijednosti – slobode, jednakosti i bratstva – koja je činila bit Francuske revolucije 1789. godine.

Najvažniji primjer spomenutoga povijesnog revizionizma koji počiva na izjednačavanju dvaju totalitarizma je teza Ernsta Noltea prema kojoj su zločini nacista uzrokovani zločinima boljševika. Nolte je izrekao bit revizionističkog tumačenja prema kojem je komunizam u svojoj biti pravi uzročnik masovnih zločina počinjenih u 20. stoljeću. Njegove su teze u Njemačkoj uzrokovale poznatu „svađu povjesničara“, *Historikerstreit* iz 1986. godine. Glavni sudionici u polemici bili su Ernst Nolte i Andreas Hilgruber s konzervativne desnice, dok su liberalnu ljevicu predstavljali Jurgen Habermas, Ernst Jackel i Stefan Merle. Polemika se vodila oko tri pitanja: prvog, jesu li nacistički koncentracijski logori jedinstven zločin koji se ne može izjednačiti niti s jednim drugim masovnim zločinom u povijesti ili ih se treba uspoređivati s boljševičkim Gulagom; drugog, treba li Hitlerov pohod na SSSR tumačiti kao preventivnu obranu ili kao rasistički motiviran rat; i trećeg, može li se njemački otpor Crvenoj Armiji 1945. tumačiti kao obrana koncentracijskih logora ili patriotski čin, odnosno je li pojam oslobođenja primjeren za opis njemačke sudbine 1945. godine? (Cipek, 2006). Iako je rasprava jasno pokazala da je nacistički zločin genocida jedinstveni zločinu povijesti čovječanstva; da boljševički teror prethodi nacističkom – vremenski, ali ne kauzalno. Postoji, dakle, međusobni utjecaj boljševizma i nacizma, ali nedvojbeno se dokazalo da Nolteova teza da bez prvoga ne bi bilo ni drugoga, jednostavno nije točna. Habermas je također ukazao na manjkavosti teorije o dva totalitarizma koja izjednačavanjem boljševičke i nacističke diktature nije uzela u obzir različitu društvenu osnovu diktature. No, usprkos tome što se pokazalo da su Nolteovi argumenti pogrešni, nakon sloma komunističkih diktatura 1989. godine etno-nacionalisti i iz srednje i jugoistočno Evrope preuzeli su tezu njemačkog povjesničara Ernsta Noltea prema kojoj je boljševička revolucija iz 1917. neposredni uzrok pojave nacizma, Drugoga svjetskog rata kao i njegovih posljedica 1945. U osnovi toga novog postkomunističkog tumačenja povijesti kojeg zastupaju tranzicijske elite srednje Evrope poput

Orbana i Kacynskog je stalno ponavljanje teze koja je postala „mantra“, teze o dva jednaka totalitarizma. Nema dvojbe da su oba politička poretka bile diktature, ali nisu bile iste. To je naglasio Herbert Kitschelt (1999) koji među komunističkim diktaturama razlikuje tri tipa: a) totalitarni koji je postojao u DDR-u i Češkoj, b) nacionalno-specifičan (Poljska, Slovenija, Hrvatska, Slovačka) u kojima je Katolička crkva zadržala određeni utjecaj u javnosti te nije provedena potpuna nacionalizacija, nego je dozvoljen mali zemljišni posjed i obrt; c) patrimonijalni sustav (Srbija, Rumunjska, Grčka, Makedonija, Bosna i Hercegovina...) u kojem je poredak počivao na odnosu osobne lojalnosti lokalnim komunističkim vođama, kao i na činjenju osobnih usluga. Također treba istaknuti da se poredak mijenjao. Diktatura u socijalističkoj Jugoslaviji je krajem šezdesetih godina, kako su jasno pokazali američki politolog Juan Linzi A. Stephen (1996.), kao i slovenski sociolozi Sergej Flere i Rudi Klanjšek (2014.), iz totalitarne oblikovana u autoritarnu diktaturu. Srđan Milošević je istaknuo da je s krizom socijalizma u socijalističkim zemljama započeo i historijski revizionizam (Milošević, 2013: 17-18).

Historijski revizionizam i Evropska unija

U svojoj politici sjećanja političke elite Europske unije prihvatile su tezu o dva totalitarna politička poretka. To je učinjeno iako su diskusije vođene u okviru Historikerstreit-a upozorile na manjkavosti teorije totalitarizma. Pokazano je da je teorija totalitarizma Zbigniewa Kazimierza Brzezinskog i Carla J. Friedricha (*Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge: Harvard University Press, 1956) imala jasnu političku svrhu u hladnom ratu između Zapada (SAD-a) i Istoka (SSSR-a) poručujući da je 1945. pobjeđen jedan totalitarizam (fašistički) te da Zapad ima zadaću da nakon završetka Drugoga svjetskog rata prekine savezništvo sa sovjeticima i da pobjedi drugi totalitarizam (komunistički). Teorija o totalitarizmu tako je postala ideologija izjednačavanja dvaju brutalnih i nasilnih, ali ipak u mnogo čemu različitih poredaka. To je u Historikerstreit-u prvi primijetio Jürgen Habermas koji je upozorio da teorija o dva jednaka totalitarizma izbjegava

ukazati na socijalnu osnovu i socijalne oslonce diktature. Jasno je naime da su fašizam i nacizam samo na riječima bili protiv kapitalizma i da su zapravo zadržali privatno vlasništvo, tržište, kao i da su vladajući imali podršku većine kapitalista. S druge strane, komunističke su diktature ukinule privatno vlasništvo, dakle, njihov je glavni cilj bilo ukidanje kapitalizma. U jednoj fazi u Sovjetskom Savezu ukinuta je i sloboda kretanja radne snage, pa su ljudi bili prisiljeni raditi i stanovati tamo gdje im država odredi. No, situacija nije bila ista u svom državama realnog socijalizma tako da na primjer u Poljskoj zbog velikog otpora nije provedena nacionalizacija poljoprivrednog zemljišta. Elementi privatnog vlasništva i sitnog poduzetništva postajali su u Mađarskom „gulaš socijalizmu“. Jugoslavija je pak nakon sukoba Tito – Staljin krenula u izgradnju samoupravnog socijalizma bitno različitog od onog sovjetskoga. Krajem šezdesetih godina jugoslavenski je poredak, prema mišljenju američkog politologa Juana Linza, iz totalitarnog preoblikovan u autoritaran. Da jugoslavenska komunistička diktatura nije bila totalitarna nego autoritarna pokazali su i slovenski sociolozi. Ali formula o totalitarnom jugoslavenskom poretku i dalje je nezaobilazna „mantra“ svih postjugoslavenskih revizionizama. Naime, revizionizam je jedan od bitnih elemenata nacionalističkih ideologija. Njihova snaga proizlazi iz propasti komunističkih diktatura koja je navodno dokazala da su sve nacionalističke teze bile točne. Nacionalističke je teze posredno osnažila i politika sjećanja Evropske unije. U nastojanju da ojača ideje liberalne demokracije i slobodne ekonomije Unija je svoju kulturu sjećanja počela graditi na tezi o dva jednaka totalitarizma. Naravno, potpuno je jasno da su komunističke diktature u istočnoj Europi gušile slobodnu pojedinaca i nacija i da je na to trebalo jasno ukazati, a žrtvama diktature ukazati dužno poštovanje, no čini se da Evropska unija nije izabrala najbolji put. Prijepore su izazivali već i govori u kojima se izjednačavaju dva totalitarizma. Tako je na primjer govor litvanske predsjednice vlade Sandre Kalniete, poznate po svojem romanu *With Dance Shoes in Siberian Snows* (2001), održan na otvaranju Lajpciškog sajma knjiga 2004. godine u kojem je upotrijebila frazu „dva ista totalitarizma“, izazvao reakciju potpredsjednika Centralnog vijeća Židova u Njemačkoj Salamona Korna (2004). Nezadovoljan njezinom tezom o dva jednaka totalitarizma on je

izjavio da već sudbina Sandre Kalniete i njezine obitelji koja je preživjela internaciju u Sibir, dok njegova obitelj nije preživjela holokaust, jasno pokazuje da se ne radi o dva ista totalitarizma. Ukratko, pozvao se na neupitnu tezu da su nacisti osnovali Auschwitz, a da su ga Sovjeti oslobodili, pa nije korektno da ih se preko teza o „dva ista totalitarizma“ izjednačava sa nacistima. Najnoviju kritiku teze o „dva ista totalitarizma“ iznio je povjesničar ideja Enzo Traverso (2018.) ustvrdivši da se pomoću teorije dvaju totalitarizama ne može objasniti zašto su zapadne demokracije u Drugome svjetskom ratu bili saveznici Sovjetskog saveza.

Najvažnija diskusija vodi se oko karaktera Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima koji se obilježava 23. kolovoza na datum potpisivanja sporazuma Hitler – Staljin. Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih sustava utvrđen je Deklaracijom Evropskog parlamenta iz 2008., a potvrđen je Rezolucijom Evropskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu iz 2009. godine. No, 23. kolovoza, nikada nije postigao isti simbolički značaj kao 27. siječnja, koji se na cijelom kontinentu obilježava kao Dan sjećanja na žrtve holokausta. (Riječ je komemoraciji koju je EU uvela 2005. godine, a 26. siječnja je datum oslobođenja Auschwitzta).

Dosadašnje je iskustvo pokazalo da se u veće službene komemoracije Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima organiziraju se samo u baltičkim zemljama na koje se izravno odnosio pakt Hitler – Staljin. U najnovije vrijeme tom Danu se veća službena pažnja poklanja i u Hrvatskoj. Različiti odnos vlada, ali i javnosti evropskih zemalja prema obilježavanju Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima i prema Danu sjećanja na žrtve holokausta pokazuju kako je teško izgraditi zajednički europski narativ, odnosno pokazuju da zajedničko sjećanje kao jedan od simboličkih temelja Evropske unije još nije izgrađeno. Na vidjelo je izašlo koliko se viđenje komunističkih diktatura razlikuje u različitim evropskim zemljama. Rasprave i glasovanje su pokazali da crte podjele ne ovise samo o političkoj orijentaciji, nego i o njihovoj zemlji porijekla. Ali najprije je trebalo postići politički kompromis između dvije najznačajnije političke grupacije unutar

Evropskog parlamenta, Evropske pučke stranke i Stranke evropskih socijalista (PES). Naime, Stranka evropskih socijalista formirala je radnu skupinu za povijest kako bi “EU poduzeo korake protiv pokušaja da se povijest piše iznova”. Te su stranke pokazale bojazan da bi sjećanje na žrtve komunizma moglo potisnuti sjećanje na žrtve fašizma i da bi se tako iz kulture sjećanja potisnuo sjećanje na žrtve holokausta koje se štiju na 27. siječnja. Zastupnici ljevice su izrazili bojazan da bi taj novi dan sjećanja mogao posredno rehabilitirati fašizam.

Parlamentarna rasprava bila je vrlo burna, budući da je antikomunistička mobilizacija zamijenila postojeće crte podjele unutar Parlamenta podjelama prema nacionalnim (“novopridošli” kontra “stare” članice) i ideološkim kriterijima (desnica kontra ljevica). Kontroverze je izazvala dvojba oko postojanja jedinstvenoga legitimnog sustava sjećanja u Evropi: može li Evropski parlament ili čak EU kao cjelina promovirati jedinstvenu viziju ili ipak postoji svojevrsno multiperspektivno gledanje na neka povijesna zbivanja? Može li, dakle, EU, kreirati općeevropsko martirološko sjećanje?

Bilo je i žestokog protivljenja pa je Grk Athanasios Pafilis iz radikalno lijeve skupine Ujedinjena evropska ljevica optužio da je “pomoću iskrivljene povijesti, kleveta i laži izjednačen fašizam s komunizmom, a taj vulgarni antikomunizam usmjeren je ne toliko protiv povijesti, koliko protiv sadašnjosti i budućnosti”. Dok je radikalna ljevica smatrala da se iza rezolucije krije antikomunizam, socijalisti i socijaldemokrati su naglašavali da se ne smije izjednačiti komunizam kao ideologiju koja je dio prosvjetiteljstva oslonjen na ideju jednakosti s komunizmom kao političkom poretom koji je uveo diktaturu.

Zapravo se glavna diskusija vodila oko toga jesu li fašizam i nacizam na jednoj i komunizam na drugoj stani, jednako zločinačke ideologije i politički poreci. Naposljetku je postignut kompromis između Evropske pučke stranke i Stranke evropskih socijalista, i rezolucija „O savjesti Evrope i o totalitarizmu“ je usvojena 2. travnja 2009. velikom većinom glasova. Među 632 člana Evropskog

parlamenta koji su sudjelovali u glasovanju, 554 je glasalo za Rezoluciju (87% glasova), 44 je bilo protiv (7%) a 33 suzdržana (5%). Osnovna ideja Rezolucije je bila da se oda pijetet žrtvama svih diktatorskih režima. U tom nastojanju predloženo je da se uvede Dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima. Predloženo je da se obilježava 23. kolovoza na datum potpisivanja pakta Hitler – Staljin. Claus Legewwie je tu inicijativu nazvao uvođenjem „euroatlantskog dana sjećanja“, svojevrsnoga evropskog Dana zahvalnosti. Naravno, odmah se od strane ljevice postavilo pitanje bijega Zapada od Münchenskog sporazuma kojim je teritorij suverene države Čehoslovačke prepušten nacističkom Trećem Reichu i izbjegavanja odgovornosti Velike Britanije i Francuske koje su kao i Sovjetski Savez također paktirale s Hitlerom. Ta je primjedba zapravo razotkrila neslaganja oko politike sjećanja koja nisu bila samo stranačka. Pokazalo se da postoji razlika između kulture sjećanja između članica EU. Evropa je bila ujedinjena, ali njezina sjećanja nisu. Postojala je jasna razlika između Zapada i Istoka. I dok je na Zapadu komunizam uglavnom smatran dijelom prosvjetiteljstva i u osnovi manjim zlom od fašizma, na Istoku se komunizam smatrao glavnim zlom. Pokazalo se da razlike ne idu isključivo linijom Istok – Zapad nego još i više linijom političkih stranaka. Stanke ljevice i lijevog centra naglašavale su zlo fašizma dok su stranke desnice, osobito one iz istočne Evrope, naglašavale zlo komunizma. Stranke centra lijevog i desnog nastojale su voditi politiku jednake distance prema oba diktatorska poretka. To je i bio glavni motiv uvođenja Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima – intencija nije bila da se rehabilitiraju kvislinške snage i da im se odaje počast te da 23. kolovoza u kulturi Evropskog sjećanja potisne 27. siječnja, odnosno Dan sjećanja na žrtve holokausta. U Baltičkim državama i u Hrvatskoj to se međutim upravo dogodilo, ne uvijek poticano i podržavano od službenih vlasti nego toleriranjem radikalno i ekstremno desnih rituala i simbola. Pokazalo se da su intelektualci koji su upozoravali da će neprekidno ponavljanje teze o dva totalitarizma u zemljama koje imaju iskustvo komunističkih diktatura, dovesti do posredne rehabilitacije kvislinških režima i fašističke ideologije, bili u pravu.

Na činjenicu da totalitarne diktature nisu bile iste upozorio je Yehuda Bauer, suosnivač Task Force for International Cooperation od Holocaust Education, izjavom da su i sovjetski i nacistički režimi bili totalitarni, „a opet prilično različiti“. „Veća prijetnja cjelokupnom čovječanstvu“, nastavlja Bauer, „bila je nacistička Njemačka, dok je sovjetska armija bila ta koja je oslobodila Istočnu Europu“ te precizira: „U stvarnosti, neintencionalno, Sovjeti su sačuvali baltičke narode, Poljake, Ukrajince, Čehe i ostale od namjere proširenje nacističkog genocida i na te narode“. Istaknuo je da dokument EU o Danu sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima implicira paralelu „između nacističke Njemačke i Sovjetskog Saveza, a to predstavlja ahistorijsku, iskrivljenu sliku“ te da je „Drugi svjetski rat započela Njemačka a ne Sovjetski Savez“. Zaključio je da odgovornost za 35 miliona mrtvih u Europi snosi Njemačka, a ne Staljin, smatrajući da žrtve ne treba komemorirati na isti način. Također, smatra da treba odati pijetete žrtvama sovjetskog režima, ali da se za to treba odrediti poseban datum, poentirajući tezom da je „komemorirati različite zločine u istoj prigodi potpuno neprihvatljivo“. Austrijska povjesničarka Heidemarie Uhl, na tragu Baureovih razmišljanja, zastupa stav da je 23. kolovoza postao „antiteza“ 27. siječnja, odnosno Danu sjećanja na žrtve holokausta, te da se tako sprječava uspostavljanje evropske kulture sjećanja i produbljuje razlika između „zapadnoeuropskih“ i „postkomunističkih“ kultura sjećanja. Slično razmišlja i Guenter Morsch, voditelj Barnderburških mjesta sjećanja, pa tvrdi da uvođenje Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima potiskuje 1. rujna, dan početka Drugoga svjetskog rata, a time i činjenicu da ga je započeo nacistički Treći Reich, dok istovremeno relativizira 27. siječnja kao dan kada se njeguje sjećanje na žrtve nacističkog režima. On je naglasio da takav tip komemoracije žrtava može razviti pogrešan dojam da je „Drugi svjetski rat bio posljedica sukoba između dvaju totalitarnih država na jednoj, i demokratskih država na drugoj“ te apelira: „Ništa nije više pogrešno od toga!“ Smatra da nastojanje da se izgradi „antitotalitarna kultura sjećanja vodi zabrinjavajućem dekontekstualiziranju i nediferenciranju s nesagledivim posljedicama“. Možda ih danas možemo vidjeti u usponu ekstremno i radikalno desnih stranaka u zemljama Evropske unije.

Annabelle Litoz-Monnet, švicarska politologinja, zaključila je kako je proširenje EU na istok dovelo do sukoba dvije kulture sjećanja. Smatra da je posljedica uvođenja Dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima izjednačavanje nacizma sa realnim socijalizmom, a da to su različiti politički poreci. Ako sažmemo razmišljanja onih koji su skeptični prema novoj kulturi sjećanja Europske unije, jasno je da nitko od njih ne spori potrebu odavanja počasi žrtvama komunističkih diktatura, nego da ne prihvaćaju formulu o dva jednaka totalitarizma koja izjednačava nacizam i komunizam. Svi oni smatraju da se radi o dvije različite diktature od kojih je nacizam počinio jedinstveni zločin holokausta. Ukratko, komunisti, za razliku od nacista, nikada nisu rekli da neki ljudi zbog svojih etničkih svojstava nisu ljudi. Smatraju da tu razliku treba uvažavati jer se u suprotnom revidira povijest i posredno rehabilitira nacizam i fašizam.

Revizionizam u Bosni i Hercegovini

Revizionističko tumačenje prošlosti u Bosni i Hercegovini ima svoje korijene u nacionalističkim politikama vodećih političkih elita svih triju naroda. Funkcija revizionizma je da opravdava nacionalističke politike razvijajući mit o opasnom Drugom, koji dolazi iz druge nacije i mit o žrtvi vlastite nacije. Naravno, ako je narod, kojeg revizionistički tumači prošlosti zastupaju, žrtva povijesti onda su oni Drugi krivci, simboličko zlo. Bosanskohercegovačko društvo je duboko podijeljeno na nacionalnoj osnovi. Ta podjela nalazi svoj odraz u političkoj volji birača, pa većina Bošnjaka glasuje za SDA, Hrvata za HDZ, a Srba za SNSD ili SDS. Većina naravno ne predstavlja sve pripadnike neke zajednice, ali njezinu političku volju u politološkoj analizi nije dobro ignorirati. Obzirom na to, Bosna i Hercegovina se pokazuje kao duboko podijeljeno društvo i nedovršena država. Treba istaknuti da se u politologiji smatra da bez države nema ni demokracije. Tako da je nedovršenost države glavni uzrok krize demokracije, a državne institucije je teško izgraditi bez konsenzusa o barem osnovnim zajedničkim vrijednostima političke zajednice. Povijesni revizionizam ima zadaću da onemogući postizanje dogovora, da homogenizira pripadnike

nacije oko svojih elita te da razvijanjem politike straha od pripadnika one druge nacije onemogući društvene i ekonomske promjene. Poput dobrog dijela bosansko-hercegovačkih političkih fenomena, i ovi su određeni nacionalnim podjelama. Tako da se može govoriti o bošnjačkomu, hrvatskomu i srpskomu povijesnom revizionizmu. Naravno da svi pripadnici nacija ni njezinih elita ne dijele revizionističke teze, ali one su sve jače prisutne u politikama prošlosti nacionalnih elita. Upravo je nacionalistička ideologija osnova legitimacijskih politika vodećih nacionalnih stranaka.

Osnovana legitimacija novih elita je potpuno odbacivanje vladajućih pripovijesti iz socijalističke Jugoslavije. Socijalistička je Jugoslavija u tumačenju svojih vladajućih elita bila utemeljena na tri osnovna narativa: a) narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u kojoj je izgrađena; b) bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti Jugoslavije utemeljenom na jedinstvenim interesima radničke klase; i na c) kultu vođe Josipa Broza Tita koji je jamac revolucije i skladnog života svih naroda i narodnosti. Nove elite u svim državama i među svim narodima dovode u pitanja spomenute legitimacijske narative. Prvo, narodnooslobodilačka borba je obezvrijeđena i reducirana na komunističku osvetu nad nevinim narodom, to je osobito na djelu kod hrvatskih revizionista podupiranih od velikog dijela svećenstva Katoličke crkve. Partizanski rat za oslobođenje zemlje reduciran je na nepotrebno prolijevanje krvi nevinih za što su – u narativima ekstremne desnice – okrivljeni komunisti. To je dovelo do toga da svi desni ekstremisti, bošnjački, hrvatski i srpski, nastojali rehabilitirati kvislinške formacije i režime, koje su preoblikovali u zaštitnike naroda koji su izbjegavajući borbu služenjem okupatoru čuvali narod od nepotrebnog krvoprolića. Drugo, socijalistička ideja bratstva i jedinstva koja ja predstavljala formulu tolerantnog odnosa između nacija proglašena je komunističkom manipulacijom iako je neupitno da je sistem preko kadrovske politike i uspostavljanjem ravnopravnih odnosa među jugoslavenskim republikama i pokrajinama gradio međunacionalnu ravnopravnost. Treće, funkcija Josipa Broza Tita je u potpunosti reducirana. Ona je od partizanskog i komunističkog vođe, državnika koji je izgradio politiku nesvrstanih

i SFRJ učinio zapaženim subjektom međunarodnih odnosa, reducirana na zapovjednika vojske koja je 1945. počinila masovne zločine. Od državnika Tito u novim revizionističkim narativima postaje zločinac. To je osobito na djelu u Hrvatskoj, gdje je predsjednica države Kolinda Grabar Kitarović iz predsjedničke rezidencije izbacila Titovu bistu, osobe koju su svi njezini prethodnici na čelu Republike Hrvatske poštovali kao antifašističkog vođu. Hrvatska dakle ima predsjednicu koja je podupirala revizionističke teze ekstremne desnice, koja cjelokupni život u SFRJ reducira na „mračno doba“ te zanemaruje činjenicu da je Josip Broz Tito bio na čelu zemlje u kojoj je nakon rata bila provedena velika, uspješna modernizacija, koja se ogledala u obrazovanju, urbanizaciji, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, industrijalizaciji. U Bosni i Hercegovini se takvo prihvaćanje desno-ekstremističkih tumačenja Titove uloge u prošlosti od strane vlasti nije dogodilo. Nisu se zaobilazili komunistički zločini, ali njegova uloga nije reducirana isključivo na ulogu diktatora, nego se na njega još uvijek gleda kao i na državnika koji je oslobodio i modernizirao zemlju, koji se zalagao za nacionalnu ravnopravnost i koji je zaslužan za formiranje federalizma te Bosne i Hercegovine kao državne cjeline unutar SFRJ. Nije sporno da je SFRJ bila jednostranačka diktatura i da je Tito bio diktator, ali isto tako nema sumnje da je poredak evoluirao od totalitarnog prema autoritarnom i da je od osamdesetih na djelu bila njegova liberalizacija. Te se činjenice u radikalno i ekstremno desnim tumačenjima zanemaruju jer ne odgovaraju novim nacionalističkim legitimacijskim narativima. To nije karakteristika isključivo bosansko-hercegovačke desničarske politike, nego, štoviše, dominira u politikama svih zemalja srednje i istočne Evrope u kojim su bile uspostavljene diktature komunističkih partija. Naime, nacionalizam je njegovan kao ljubimac zapadne kritike komunizma u vrijeme hladnog rata, osobito među političkom emigracijom. Iako su komunističke diktature srušene i komunističke stranke u postkomunističkim državama (osim u Češkoj) potpuno marginalizirane, „balk komunizma“ i dalje kruži javnim prostorom tih država. Komunističke aveti su krive za sve neuspjehe tranzicijskih elita, tako da svjedočimo fenomenu antikomunizma bez komunista. Ono što se čini neporecivim jest da je s nestankom komunizma na njegovo mjesto stupio etnički

nacionalizam. U Bosni i Hercegovini i u čitavoj jugoistočnoj Europi on se javio u obliku revizionističkih tumačenja Drugoga svjetskog rata. Razdoblje između 1941. i 1945. godine postalo je doba u kojem nacionalizam traži uporište svojeg tumačenja identiteta i zamišljeni kontinuitet. Revizionisti se trude da iz svojeg tumačenja prošlosti isključe sve što kvari nacionalističke projekcije nacije. Osobito činjenicu da je nacionalizam u Drugome svjetskom ratu našao uporište u fašizmu. U mnogim aspektima revizionistička i nacionalistička politika svih triju konstitutivnih naroda je vrlo slična, ali postoje i specifičnosti. U ovom tekstu nastojat ćemo ukazati na značajke povijesnog revizionizma u sve tri nacije, bošnjačkoj, hrvatskoj i srpskoj. Također će se pokušati ukazati i na revizionistička tumačenja u politikama oba bosanskohercegovačka entiteta: Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine.

U Bosni i Hercegovini, historijski revizionizam služi da bi se ponovo ocrtala slika onoga Drugog kao neprijatelja i da bi se negirala partizanska borba i iskustvo socijalizma čije pripovijesti ipak i danas mogu pokazati mogućnost tolerantnog međusobnog života i suradnje bosanskohercegovačkih naroda. Historijski revizionizam želi opravdati šovinizam, pokrete i poredak u kojim su etnički nacionalizam i masovni zločini nad onim Drugima predstavljali osnovu vlasti. U konačnici, historijski revizionizam opravdava fašističke zločine komunističkim zločinima te rehabilitira fašističke diktature izjednačavajući ih – preko formule o dva jednaka totalitarizma - sa komunističkim diktaturama. Kako ne zna dati racionalne odgovore na probleme u modernizaciji, na izostanak javnih politika i efikasnih državnih institucija, radikalna desnica prošlost tumači pomoću teorija zavjere.. U Bosni i Hercegovini teorije zavjera nisu samo supstitut za efikasnu politiku i na činjenicama zasnovano tumačenje društvenih, ekonomskih i političkih procesa, nego služe kako bi se homogenizirala pojedina etnička skupina. Pristaše teorija zavjere tvrde da njihov narod nije bio uspješan ili je danas neuspješan samo zato što protiv njega postoji zavjera drugog naroda, kojeg navodno pomažu institucije međunarodne politike (Turjačanin, 2018).

Revizionističko tumačenje prošlosti, ali i otpor takvom tumačenju kao i sukobi oko toga, postoje

kod sva tri bosanskohercegovačka naroda. Husnija Kamberović smatra da se uobičajeno „tvrdi da Hrvati nemaju pozitivan stav prema partizanskoj pobjedi u ratu, te da prenaplašavaju stradalništvo hrvatskog stanovništva kako na početku rata (jer se ustanak 1941. interpretira kao antihrvatski) tako i na kraju rata (akcenat se, uglavnom, stavlja na partizansku represiju)“. Nadalje: „Bosanskohercegovački Srbi, kao i Srbi u Srbiji, različito percipiraju događanja iz Drugoga svjetskog rata i podijeljeni su na razne struje: jedni promoviraju partizansko viđenje rata, dok drugi prednost daju četnicima“. I „Bošnjaci su također podijeljeni: jedni promoviraju partizansko vođenje rata i tezu da je partizanska pobjeda (...) njih spasila od četničkih zločina i ustaške asimilatorske politike, dok drugi prigovaraju partizanima da oni nisu ništa drugo nego četnici konvertitit“ (Kamberović, 2014: 175-176). Ova teza jasno pokazuje stanje stvari uz nadopunu da podjele postoje i u hrvatskom narodu, samo što je partizanski narativ jače potisnut nego kod druga dva bosanskohercegovačka konstitutivna naroda. U tekstu će se najprije nastojati rekonstruirati najvažnije značajke povijesnog revizionizma, a zatim studijama slučaja pokazati zašto se radi o pukim lažima. Na taj način bi se donijeli jasni argumenti koji bi aktivistima socijaldemokratskih stranaka omogućili da u razgovoru jasno zastupaju i brane antifašističku i antirevizionističku poziciju. Ta pozicija je ujedno pozicija koje čini temeljnu pretpostavku korektno suradnje između naroda u Bosni i Hercegovini. U Bosni i Hercegovini prelamaju se hrvatski, srpski i bošnjački historijski revizionizam.

Hrvatski revizionizam

U središtu hrvatskog radikalnog revizionizma je pokušaj da se rehabilitira NDH, njezin fašistički poredak, kao i ustaše koje su ga uspostavile. Povijesni revizionizam, kako je to primijetila Mirjana Kasapović (2018), počiva na tri teze: a) da je NDH bila „normalna onodobna protupobunjenička država koja nije koristila masovan državni teror kako bi uništila unaprijed ideološki formirane neprijatelje, nego je legitimno primjenjivala ograničena i 'razumna' sredstva borbe protiv naoružanih pobunjeničkih skupina koje su ugrožavale opstanak države; b) da se u NDH nije dogodio masovni

zločin, a kamoli genocid, ni nad Srbima, ni nad Židovima, ni nad Romima, nego da su glavne žrtve nasilja bili razmjerno malobrojni hrvatski i srpski komunisti te srpski četnici kao politički protivnici režima i države; c) da koncentracijski logor Jasenovac nije bio logor smrti, nego za to doba uobičajeni radni sabirni logor koji opstao i poslije 1945. u mnogo zloćudnijem obliku“ (Kasapović, 2018: 11). U Hrvatskoj su zagovornici tih teza pojedinci zaposleni na središnjim obrazovnim i znanstvenim institucijama, samozvani povjesničari-amateri, ekstremno desne civilne udruge i, što je osobito neuobičajeno i važno, veliki dio Katoličke crkve. Upravo Katolička crkva u svojim prostorijama organizira i dopušta održavanje javnih tribina u kojim se promiču revizionističke laži. A službeno glasilo Katoličke crkve u Hrvatskoj Glas koncila donosi revizionističke tekstove. Utjecaj tog dijela Crkve koje smatra da se NDH može opravdati, a da je idealni politički poredak klerikalni fašizam kakav je u Španjolskoj uspostavio Francisko Franco, vidljiv je u Bosni i Hercegovini. Revizionističke pripovijesti šire i brojni portali vezani uz ustaško nostalgijan ekstremni dio civilnog društva. Treba napomenuti da se dio ekstremnih navijačkih udruga i ne trudi negirati ustaške zločine, nego ih ističu (npr. transparentom „Maksovi mesari“, kojim se slavi Maks Luburić, zapovjednik logora Jasenovac, i njegovi zločini) kao nešto što im je uzor koji treba slijediti. Takvi primjeri banalizacije i prihvaćanja zla, kako je to slučaj kod hrvatskih revizionista, su rijetki. Revizionisti u pravilu negiraju zločine, dok se hrvatski njime ponose. Riječ je o nesposobnosti da se razlikuje dobro od zla, dakle o moralnom idiotizmu. Treba dakle pogledati kako revizionistički narativi izgledaju kad ih se suoči sa činjenicama utvrđenim znanstvenim istraživanjima.

- Logori NDH nisu bili osnivani kao reakcija na otpor jer su se počeli osnivati prije početka bilo kakvog oružnog otpora. Logor Danica pokraj Koprivnice je ustanovljen samo pet dana nakon proglašenja NDH odnosno na dan dolaska ustaša iz Italije u Zagreb 15. travnja 1941., na što dobro upućuje Zdravko Dizdar. Taj se logor nazivao „sabirnim logorom“, „radnim logorom“, sabiralištem, a u ustaškim dokumentima se može naći i naziv „koncentracioni logora Danica“ (Dizdar, 2002: 57). Dizdar tvrdi da termin „sabirni logor“ ne odgovara u potpunosti i da se „može odnositi tek na koprivničke Židove i Rome koji su

zaista 'sabrani' s područja kotara, osim nekolicine iznimaka, i ubrzo zatim otpremljeni u druge logore, gdje su gotovo svi likvidirani" (Dizdar, 2002: 56).

- Masovni zločini i genocid počinjen u NDH su rezultat ustaške šovinističke ideologije. Ustaško glasilo još 7. studenoga 1932. jasno piše da ustaški pokret neće odbaciti „niti jedno sredstvo, pa i najgroznije i najstrašnije, jer veliki i sveti cilj posvećuje svako i najstrašnije sredstvo“. Ta ustaška „teologija zločina“ ne preže od „mlazova i rijeka“ „dušmanske krvi“ koja će teći potocima (Ustaša: vjesnik hrvatskih revolucionara, 7. studenoga 1932. i 11. siječnja 1934). Ustaški program navodi: „U hrvatskim državnim poslovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda“. Spominje se da onaj tko ne potječe iz seljačke obitelji „u devedeset slučajeva od stotine nije hrvatskog porijekla i krvi već je doseljeni stranac“. Dakle, jasno se vidi da su ustaše odbacile građanski nacionalizam Ante Starčevića i prihvatili etnički u kojem se, kao i u rasnim teorijama, naglašava krv i čisto rasno porijeklo. S takvom ideologijom ustaški zločin genocida je bio zacrtan. U NDH je Hrvata bilo 51% dok su svi ostali bili neke druge nacionalnosti. Koncept etnički čiste države – koji su ustaše zagovarale – je stoga pravocrtno vodio prema zločinu genocida.

- Rasni zakoni nisu isključivo rezultat nacističkog pritiska – kako to tvrde revizionisti – iako ga je nedvojbeno bilo, nego ustaške rasističke ideologije. Ta ideologija bila je u hrvatskoj javnosti prisutna i između dva rata. Milan Šufflay tvrdio je da su Srbi pod utjecajem strane cincarske krvi. Ivo Pilar je pak zagovarao rasno čiste brakove, prema kojoj bi brakovi u Hrvatskoj trebali biti odobreni isključivo između onih koji su i prema rasi i prema uvjerenju Hrvati. Također, pokazuje se kako su Kerubin Šegvić i Stjepan Buć zastupali teoriju o gotskom porijeklu Hrvata. Smatra se da se pomoću takvih tvrdnji u razdoblju između dvaju ratova stajala težnja da se dokaže pripadnost Bosne i Hercegovine hrvatskom nacionalnom korpusu, pa su se brojne rasne teorije odnosile upravo na to područje (Bartulin, 2014: 93-126). Prvi hrvatski intelektualac koji je iznjedrio detaljnu studiju koja se odnosi na rase na zapadnom Balkanu bio je arheolog i povjesničar Ćiro Truhelka. On je pokušavao dokazati da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj

na rasnim, povijesnim i geografskim osnovama. Truhelka diferencira Hrvate i Srbe na rasnim temeljima (Bartulin, 2014: 59-61). U NDH rasna se teorija primjenjivala u odlukama rasno-političkog povjerenstva Ministarstva unutarnjih poslova kojima su se „legitimirati“ masovni zločini i genocid. Prvi je rasni zakon „Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti“ donesen u NDH već 30. travnja 1941. Tom odredbom Židovi i „Cigani“ (Romi) su označeni kao skupine nearijskog podrijetla: „kao Ciganin u smislu ove naredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi“ (navedeno prema: „Krv i čast hrvatskog naroda zaštićeni posebnim odredbama“, Hrvatski narod, 1. svibnja 1941.). Rasni zakoni NDH bili su priređeni prema njemačkim rasnim zakonima (Nürnberški zakoni), ali su obzirom na Rome bili radikalniji od nacističkih. Naime, u Trećem Reichu su Romi, iako su bili proglašeni rasno stranim elementima i lišeni nekih osnovnih prava, ipak do travnja 1943. službeno imali status građana Reicha (Reichsbürger) (Gilad Margalit, "The Uniqueness of the Nazi Persecution of the Gypsies", *Romani Studies* 5, Vol. 10, No. 2, 2000, str. 195).

- Genocid nad Romima u NDH je tema koji hrvatski revizionisti izbjegavaju tematizirati. Riječ je o etničkoj zajednici koja nije brojnije sudjelovala u oružanom otporu NDH, pa ih revizionisti „ne mogu pretvoriti u 'deetnicizirane političke pobunjenike', partizanske i četničke bandite“. „Kako se njihova stradanja ne mogu objasniti uobičajenim revizionističkim narativom, ona se naprosto ignoriraju“ (Kasapović, 2018: 19). Istraživanja romskih stradanja su kasnila za istraživanjima stradanja ostalih etničkih skupina. Brojnost žrtva zainteresirala je strane istraživače koji smatraju da je u NDH stradalo oko 27.000 Roma (Midarssky, 2005: 225; navedeno prema Kaspović, 2019.) Ustaške rasne zakone u NDH koji se odnose na Rome analizira Nevenko Bartulin (2016). Revizionističke besmislice S. Razuma o nepostojanju rasnih zakona u NDH raskrinkao je i ismijao Vladimir Geiger (2016).

- Revizionističko radikalno umanjivanje žrtava ustaških logora u NDH i pokolja, kao i desrbizacija i dejudeizacija zločina. Revizionisti poput Vukića (u: Horvat i dr. 2015: 132) tako tvrde da je u Jasenovcu ubijeno 500 ljudi te da su u tom logoru žrtve bili

najviše Hrvati (Horvat, u: Horvat i dr. 2015: 15). Također se tvrdi da je ustaški pokret prema Židovima postupao blaže nego su nacisti od njega zahtijevali (Vučić, 2001:45). Znanstveni podaci revizionističke tvrdnje jasno opovrgavaju. Poimenični popis stradalih u Jasenovcu navodi 83.145 žrtava (<http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=6284>, pristupljeno 9. 3. 2019.) Popis pokazuje da je umoreno 39.570 muškaraca, 23.474 žena i 20.101 djece do četrnaest godina starosti. Treba napomenuti da se na popis još uvijek radi. Izračunavanja (Žerjavić, 1989, 1992; Kočović, 1985) pokazuju da je u Jasenovcu stradalo oko 85.000 ljudi. Od tog broja oko 45.000 do 52.000 Srba, oko 13.000 Židova, oko 10.000 Hrvata. Ostale žrtve su bile drugih nacija i vjera (vidi prilog). Poimenični popis žrtva u Jasenovcu također jasno pokazuje da je umoreno 47.627 Srba, 16.173 Roma, 13.116 Židova, 4.255 Hrvata, 1128 Muslimana, 266 Slovenaca (detaljnije vidi tablicu). Sasvim je jasno da revizionističke tvrdnje kao su najviše stradavali Hrvati nisu točne, iako je 4.255 stradalih bilo hrvatske nacionalnosti. Nisu, naravno, točne ni tvrdnje da je u logoru stradalo 700.000 ljudi. Pokazalo se da je u NDH pobijeno oko 75% Židova koji su živjeli na njezinom teritoriju. Postotak Židova stradalih u NDH viši je nego u drugom dijelu Evrope upravljanom od nacista u kojim je iznosio oko 67 posto (Midlarsky 2005: 75, prema Kaspović, 2018). The Historiography od the Holocaust navodi da je NDH uz Litvu i Ukrajinu bila osobito revna u izvršavanu genocida (Stone, 2004: 120). Pokolj Židova u NDH naziva se i „genocidom prije holokausta“ (Phayer, 2000: 31-40). Revizionisti su pokazali potpunu nekompetentnost i zapravo skrenuli pozornosti međunarodne javnosti na genocid u NDH i revizionizam u hrvatskoj historiografiji i još više hrvatskoj politici.

Srpski revizionizam

Ključnu rečenicu koja predstavlja sažetak funkcije povijesnog revizionizma izrekla je Olivera Milosavljević: „Istorijski revizionizam je u savremenom srpskom društvu jedan od ključnih mehanizama kojim se izgrađuje 'novi' kolektivno 'sećanje', kao temelj 'novog' nacionalizma“. To se odnosi i na povijesni revizionizam u Republici Srpskoj. U njegovom je

središtu teza o dva antifašističke pokreta kojima se rehabilitira četnički pokret i njegov šovinizam, a to pak hrani srpski nacionalizam u Bosni i Hercegovini i ruši sve pretpostavke politike međunacionalnog pomirenja. Cilj revizionizma je upravo srušiti mogućnost izgradnje međunacionalno tolerantnog bosanskohercegovačkog društva. Rehabilitacija četničkog pokreta koji je počinio masovne zločine nad muslimanima (Bošnjacima) i ne može imati drugih posljedica. Ideološko jezgro srpskog revizionizma – kao i bošnjačkog i hrvatskog – jest radikalni antikomunizam. U pokušaju da se razdoblje SRFJ i nesumnjivo diktature KPJ, odnosno SKJ proglasi potpunim „mrakom“ u kojem se nipodaštavao srpski narod s jedne strane se rehabilitira četnička ideologija, a s druge se naglašava „pseudoliberalizam“ koji ne priznaje ni jedno modernizacijsko dostignuće u periodu socijalizma. Prema „pseudoliberalima“, zapravo neoliberalima, formula o dva jednaka totalitarizma je potpuno točna. Iz aspekta te ideologije to je logično jer se na taj način formule neoliberalizma o slobodnom tržištu kojim upravlja nevidljiva ruka, privatizacija javnog vlasništva i privatizacija javnog sektora, predstavlja jednim spasom od „mračne prošlosti“. Na taj se način svako zalaganje za socijalnu pravdu proglašava ostatkom totalitarnih vremena. U tome se konzervativna nacionalistička desnica i centristički liberali u potpunosti slažu. Cilj im je isti: privatizacija svih javnih sektora (zdravstva, obrazovanja) i dobra zarada. Zanimljivo je da obje strane smatraju da je samo vojska zaslužila javno financiranje novcima svih građana. Taj globalni trend agresivne neoliberalne ideologije dominira i u regiji. Treba istaknuti da je u njihovom antikomunizmu najmanje prisutna – vrlo poželjna i potrebna – kritika autoritarne prakse režima u SFRJ. Umjesto toga 1945. godina se ne tretira kao godina oslobođenja, nego kao godina nove okupacije. „Pokazalo se da kritika komunističke diktature u srpskom društvu nije služila afirmaciji vrijednosti liberalne demokracije tolerantnom životu slobodnih i različitih pojedinaca i nacija, afirmaciji ljudskih, građanskih i rodničkih prava, nego jačanju nacionalizma i potiranju antifašizma. (Milosavljević, 1996; Milošević, 2014; Radanović, 2016; Stojanović, 2017). To je osobito došlo do izražaja 2000. godine nakon dolaska nove vlasti koja je srušila režim Slobodana Miloševića. I dok je za Miloševića – premda je uz partizanski antifašistički pokret predvođen KPJ otkriven i drugi antifašistički pokret, „Jugoslavenska vojska u

otadžbini“ (JvO), poznat pod imenom četnički pokret, a predvođen srpskim monarhistom i nacionalistom Dražom Mihailovićem – glavna legitimacija ipak je ostao partizanski pokret kojem su pripisivane isključivo srpske nacionalne karakteristike. Suprotno tome, nova je antimiloševićevska vlast nastojala pronaći novu legitimaciju u novom tumačenju prošlosti. U tu je svrhu socijalističku Jugoslaviju trebalo prikazati kao povijesnu pogrešku srpskog naroda koja mu je donijela isključivo štetu. To se je – kako je to pokazala Dubravka Stojanović (2017: 166) – činilo na tri načina. Prvo, trebalo je kompromitirati partizansku pobjedu u Drugome svjetskom ratu; drugo, kompromitirati politiku Josipa Broza Tita kako bi se razvilo antijugoslavenstvo; i treće, promijeniti sliku četnika Draže Mihailovića, kako bi ta strana postala „pre-komunistička“ preteča nove vlade. „Četnički antikomunizam, nacionalizam i tradicionalizam“ postao je dobra osnova za ideologiju nove vlasti okupljene 2000. godine oko Demokratske stranke (Stojanović, 2017: 166). Zanimljivo je da se NOB-a i otklon od partizanske pobjede u Drugome svjetskom ratu bio je odmah vidljiv iz simboličke politike novih vlasti. Beogradski gradonačelnik Milan Protić je izjavio da 20. oktobar, dan oslobođenja Beograda 1945. kada su u njega ušle partizanske snage, smatra danom okupacije, a ne oslobođenja. Slična se politika nastavila i kasnije kada su gradonačelnici Beograda na taj dan na proslavu slali niže rangiranu delegaciju. Godine 2005. kada se u svijetu slavila šezdesetgodišnjica antifašističke pobjede u Drugome svjetskom ratu „jedina europska država koja nije poslala svoje predstavnike na obilježavanje oslobođenja Auschwitzta bila je Srbija, a njezin je visoki predstavnik dao komično saopćenje o tome zašto nije došao“ (Stojanović, 2017: 167). Srbija je umjesto NOB-a pronašla novi utemeljiteljski mit u Prvome svjetskom ratu i u četništvu. Taj je narativ o dva antifašizma prihvaćen i od vlasti Republike Srpske. Srpski nacionalizam postaje glavna ideologija, pa se primjenjuje slični obrazac simbolične politike. Primjer toga postupka stvaranja novoga simboličnog okruženja u svrhu nove legitimacije daje nam preimenovanje ulica u Banjoj Luci. „Prema statistici iz 1979. godine Banja Luka je imala 403 ulice. Ime 81 ulice se moglo definisati kao bošnjačko, 55 ulica kao hrvatsko i 114 ulica kao srpsko. 153 ulice su nosile imena ličnosti iz drugih republika ili iz inostranstva, te imena geografskih pojmova. Godine 2007. Banja Luka

je imala 461 ulicu, od kojih su 3 imala bošnjačku, dvije hrvatsku a 338 srpsku pozadinu“ (Galijaš, 2011: 240). Preimenovanje ulica služilo je homogenizaciji srpske nacije. Ako su ulice i nosile nesrpska imena bila je riječ o piscima koji su opisivali stradanja srpskog naroda (Galijaš, 2011: 241). Politika simbola koja se provodi u Republici Srpskoj također rehabilitira četništvo. Dokaz tome je da je 2018. godine pokraj Banje Luke podignut spomenik četničkom vojvodi Lazaru Tešanoviću, i to usprkos tome što je nedvojbeno da je surađivao sa ustašama s kojima se zajedno borio protiv partizana. U Banjoj Luci 23. svibnja 1942. taj je četnički komandant potpisao sporazum kojim su se njegove jedinice obavezale na odanost NDH (http://znaci.net/temp/T314_566.html).

Prihvatanje ideologije o dva antifašizma, partizanskom i četničkom, također služi nacionalnoj homogenizaciji. Riječ je o svojevrsnoj srpskoj ideologiji nacionalnog pomirenja. Da bi se postigla legitimacija vlasti, bilo je potrebno da se promjeni slika četnika u javnosti. To se činilo tako da se promijenilo: a) tumačenje odnosa između četnika i partizana; b) tumačenje izdaje i kolaboracije; i c) tumačenje zločina prema civilima. Svrha novih tumačenja je da se četnici prikažu kao antifašisti i jedini predstavnici pravih srpskih nacionalnih interesa, dok su partizani predvođeni Titom predstavljeni kao oni koji su služili hrvatskom, slovenskom i ostalim nacionalizmima koji ugrožavaju srpski narod.

Primjer rehabilitacije četničkog pokreta je udžbenik povijesti za učenike devetog razreda osnovnih škola Republike Srpske iz 2018. godine. Autor udžbenika Dragiša D. Vasić već i naslovom poglavlja u udžbeniku „Antifašistički pokreti otpora i rat u Jugoslaviji od 1941. do 1943. godine“ jasno pokazuje da pristaje uz tezu o dva antifašistička pokreta i time rehabilitira četnički pokret Draže Mihailovića, kojem daje prednost u antifašističkoj borbi. Stoga tvrdi da je „u Jugoslaviji 1941. godine, pored četničkog, nastao i razvijao se još jedan antifašistički pokret“ te također ističe da je „partizanski pokret bio u svojim prvim godinama uglavnom srpski“ (Navedeno prema: Perović, 2018). Na taj se način – ističe Perović (2018.) – nacionalizira partizanska antifašistička borba i „izrazito jugoslavenski karakter NOB-a ovom retorikom nacionalizuje i postaje srpski“. Glavne revizionističke teze koje rehabilitiraju četništvo uvjerljivo je osporio

Milan Radanović (2016). Nije samo riječ o historiografskim činjenicama iz Drugoga svjetskog rata i njihovom tumačenju. Socijaldemokratska politika prošlosti bi trebala dosljedno ukazivati na šovinizam četničke ideologije. Činjenica borbe protiv okupatora tu nije od presudne važnosti. Puno je značajnije da su četničke snage počinile masovne zločine nad nesrpskim stanovništvom, Bošnjacima i Hrvatima, u cilju uspostavljanja etnički homogena Srbije. Upravo ih taj šovinizam i ideje etnički čiste države svrstava uz bok fašističkih sila iz Drugoga svjetskog rata, a njihovu ideologiju u desni ekstremizam.

Bošnjački revizionizam

Među bošnjačkim elitama u Bosni i Hercegovini je manje zastupljen povijesni revizionizam. Glavni razlog je što imaju najmanje negativan odnos prema SFRJ, državi u kojoj su zahvaljujući ideji „bratstva i jedinstva“ i federalizmu ostvarili nacionalnu afirmaciju. Ustavom iz 1974. dotadašnji muslimani su priznati kao poseban narod, pa se njihovo ime se počelo pisati velikim slovom: Muslimani. Neupitno je također da je Bosna i Hercegovina u vrijeme socijalizma prošla razdoblje ubrzane modernizacije. „Iako, po svemu sudeći, tradicionalno društvo za vrijeme komunističke vlasti nije ideološki preobraženo, već je hiberniralo, raspolućenost individue, tj. bošnjačkog kolektiva između porodičnog (tradicionalno-vjersko-nacionalnog) i službenog diskursa, i usko s tim povezanim traumama, nisu bili izraženi“ (Veladžić, 2011: 301). Na simboličkoj je razini to pomirenje pokazivala Titova slika koja je na zidu bošnjačkih kuća bila izvješena uz ukrasne kuranske tekstove, lehve (Bringa, 2009). Povijesni revizionizam kod Bošnjaka vezan je uz radikalni dio Stranke demokratske akcije, odnosno mladomuslimansku grupu. Zbog njihovog iskustva suđenja i zatvorskih kazni i konkurencije s komunistima koji su držali vlast i za koju se SDA borila (Veladžić, 1991: 302), Mladi muslimani su svoju žrtvu proglasili žrtvom za interese bosanskohercegovačkih muslimana. Suđenje i presuda Mladim muslimanima iz 1983. godine je proglašeno bošnjačkom nacionalnom tragedijom, simbolom ugnjetavanja Muslimana u SFRJ. Hasan Čengić je tako napisao (1990: 49): „Sarajevski proces bio je najorganiziraniji pogrom Muslimana u Bosni i

Hercegovini i posljednji pokušaj njihova zatucanja, što ilustriraju mnoge činjenice“. Izgledalo je da za SDA nije moguć nikakav kompromis sa komunistima. Ipak, kako je uz izgradnju bošnjačke nacije glavni cilj SDA bila izgradnja, odnosno očuvanje cjelovite Bosne i Hercegovine, u svrhu ostvarenja tog cilja SDA je bio spreman koalirati sa bosanskohercegovačkim komunistima koji su također nastojali očuvati jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu. Glavna ideološka poruka SDA prestaje biti antikomunizam, a postaje Bosna i Hercegovina. Kako je to istaknula Sabina Veladžić (2011: 307), zanimljivo je „da je u ime podupiranja državnog legitimiteta Bosne i Hercegovine kao mjesto pamćenja iz socijalističke kulture pamćenja preuzeto prvo zasjedanje ZAVNOBiH-a 25. novembra 1943. godine“ a „obilježavanje obnove bosanskohercegovačke državnosti 1943. godine bilo je priznanje komunistima čije je nasljeđe bilo pod radikalnom revizijom“. Izgleda da je upravo ova simbolička politika i zajednički stav o očuvanju državnosti Bosne i Hercegovine kod bošnjačkih elita spriječio širu pojavu historijskog revizionizma. Revizionizam je ograničen na pokušaje pojedinaca da se muslimanske milicije koje su surađivale sa nacističkim trupama afirmiraju kao pravi čuvari i zastupnici muslimanskih (bošnjačkih) interesa i identiteta. Među radovima u kojima se zastupaju takvi stavovi Husnija Kamberović (2014) ubraja tekstove Adnana Jahića (1995) i Muhidina Pelesića (1995). Jahić je partizansko oslobođenje Tuzle označio kao „Pad Tuzle“ i „Oktobarska katastrofa“ (navedeno prema: Kamberović, 2014: 179),² dok je Pelesić tvrdio da su 1945., kada su partizani oslobodili Sarajevo, „komunisti uveli partizane u Sarajevo“, kao da partizani nisu svojom borbom oslobodili taj grad (Kamberović, 2014: 179). Javile su se i revizionističke teze koje su opravdavale djelovanje 13. SS divizije nazvane „Handžar“, sastavljene od bosanskohercegovačkih muslimana, tvrdeći da nije počinila nikakve zločine. Takve teze zastupa Zija Sulejmanpašić (2000). U revizionističke teze Kamberović (2014) ubraja i one iznesene u knjizi Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena od kraja Drugog svjetskog rata u kojoj se nekritički piše o „Memorandumu“ što ga je grupa muslimanskih političara 1. studenoga 1942. uputila Adolfu Hitleru, a u kojem traže bosansku autonomiju

2. Kamberović je također istaknuo da je kolega Jahić kasnije napisao niz vrijednih radova „afirmirajući se kao ozbiljan istraživač“ (2014: 180)..

u okviru Trećeg Reicha. „Bez imalo kritičkog pristupa navodima Memoranduma, autor ovog dijela u knjizi zadržava se i na dijelu Memoranduma u kojem se predviđa iseljavanje oko 100.000 Srba i Crnogoraca i oko 75.000 Hrvata sa 'teritorije B', kako se naziva ta zamišljena autonomna jedinica, te naseljavanje oko 175.000 Muslimana sa teritorija koji se ustupa Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ako čak ostavimo po strani činjenicu da autor uopće ne sumnja u vjerodostojnost i autentičnost Memoranduma, a za sumnje postoje valjani razlozi, nevjerovatno je da na taj navodni Memorandum nije pogledao kao na dokument u kojem se predviđa etničko čišćenje! Svaka ozbiljna analiza će pokazati da iza navodnog Memoranduma ne stoji nikakva dobro organizirana grupa muslimanskih političara, nego je riječ o čistom njemačkom podmetanju čiji je cilj bio stvaranje 13. SS divizije 1943. godine“ (Kamberović: 2014: 180-181). Vežano uz 13. SS diviziju postoje i revizionistički pokušaji Admira Mulasomanovića (2012) u čijoj su knjizi pripadnici te divizije gotovo „promovirani u antifašiste“. No, osim ovih pojedinačnih revizionističkih radova, u bošnjačkoj javnosti i među političkim elitama nema snažnog i organiziranog historijskog revizionizma. Nazivanje škole u Orašju po antisemitu i simpatizeru nacizama Mustafi Buladžiću nakon protesta Izraela i velike većine bošnjačke javnosti, treba naglasiti i politike, nije uspjelo. Neuspjelo je bio i pokušaj jednog SDA-a političara da se promijeni ime ulice nazvane po Josipu Brozu Titu.

Može se zaključiti da bošnjački historijski revizionizam nema širu podršku jer se partizanski antifašistički pokret simboličkom politikom snažno veže uz ostvarenje državnosti Bosne i Hercegovine i proces nacionalne afirmacije Bošnjaka.

Socijaldemokratske politike sjećanja

Očigledno je da je bosanskohercegovačka javnost suočena, osobito njezin hrvatski i srpski dio, sa snažnim historijskim revizionizmom koji napada antifašističke i socijaldemokratske vrijednosti. Idejna osnova tog napada je neprekidno ponavljanje isprazne mantre o dva totalitarizma: fašizmu i komunizmu. Suprotstavljanje revizionizmu zbog toga treba početi dekonstrukcijom ove teze. U tu svrhu prvo treba jasno ukazati da su oba poretka bile

diktature, ali da je osnova tih diktatura bila drugačija. Osnovna je razlika činjenica da komunisti za razliku od fašista nikada nisu rekli da neki ljudi nisu ljudi. Dakle, u tom poretku nije počinjen genocid na osnovu ideologije krvi i tla. Počinjeni su masovni zločini, ali njihova osnova je prvenstveno klasna, a ne etnička.

A) Najprije se treba dobro upoznati s historijom i upotrebom pojma totalitarizma. Pojam je prvi upotrijebio talijanski liberal Govaani Amadnola kritizirajući fašističku diktaturu u Italiji. Fašisti su taj pojam koristili u pozitivnom značenju hvaleći se da ostvarili totalitarnu državu u kojoj je dokinuta razlika između države i društva. Filozofkinja Hannah Arendt (2011) smatra da su samo staljinizam i nacizam bili totalitarni poredak. Danas se pojam totalitarizam najčešće rabi u značenju koje su formulirali Zbigniew Brzezinski i Carl J. Friedrich (1956). Njihov je cilj bio da se pokaže kako Zapad nakon pobjede nad jednim totalitarizmom, fašističkim, treba pobijediti i drugi, komunistički. Totalitarne poretke prema njihovoj teoriji karakterizira: a) službena ideologija; b) diktatorska vlast jedne stranke; c) monopolistička kontrola vojske od strane vladajuće stranke; d) monopolistička kontrola vojske i snaga sigurnosti od strane vladajuće stranke; e) cenzura medija; f) teror koji provodi politička policija; g) centralizirana kontrola cjelokupne privrede. Njihova definicija ima analitičku vrijednost, ali treba naglasiti da je primjenjiva kao ideal-tip te da je uvijek treba kontekstualizirati. Također bi valjalo istaknuti da je pomoću te teorije američki politolog Juan Linz zaključio da od kraja šezdesetih jugoslavenski poredak nije bila totalitarna, nego autoritarna diktatura. Također, važno je da je teorija o dva totalitarizma predmet brojnih kritika koje donosi Clode Lefort (2019). Formulom o dva totalitarizma ne može se sve objasniti i, dakle, i fašizam i komunizam su bili diktature, ali po svojim značajkama jasno različite.

B) Zatim treba jasno naglasiti da Evropska unija nije uvela Dan sjećanja na sve žrtve totalitarnih i autoritarnih režima zato da bi se – kao to pokušavaju prikazati revizionisti – rehabilitirale i afirmirale kvislinške snage i fašistička ideologija. Prilikom proslave praznika socijaldemokratske politike u Bosni i Hercegovini trebaju dati jasnu

prednost obilježavanju Dana holokausta. Pri tome se treba naglašavati potreba da se govori objektivno i da se ukine kult žrtve jednog, (bilo) kojeg naroda. Naime, ako su neki uvijek samo žrtva onda su oni Drugi uvijek samo krivci, počinitelji zločina. Također se treba inzistirati na naučnom, historiografski utvrđenom poimeničnom popisu žrtva (npr. u Jasenovcu nije stradalo 700.000 ljudi, nego poimenično utvrđeno, 83.145. Ne treba se sustezati od jasnog ukazivanja na nacionalnost žrtva te treba reći da je stradalo najviše Srba, zatim Roma, Židova, i Hrvata (vidjeti prilog). Potrebno je jasno ukazati da su ljudi ubijani na temelju rasnih zakona NDH. U tu svrhu je u diskusiji uvijek poželjno citirati te zakone. Njihovu strahotu potpunog dehumaniziranja najbolje pokazuju oni sami (vidjeti prilog).

C) Potrebno je stalno naglašavati značaj partizanske borbe, NOB-a, u kojoj su sudjelovali svi narodi Bosne i Hercegovine, odnosno Jugoslavije. Na taj način treba pokazati da se ljudi različitih nacionalnosti bore za humanističke ideale (slobodu, jednakost i bratstvo), koji su ujedno i socijaldemokratski ideali. Treba naglasiti da legitimacijska formula o „bratstvu i jedinstvu“ nije bila isključivo u funkciji jačanja diktature i vlasti SKJ nego ujedno i načelo tolerancije kojim se razne narode pozivalo da grade snošljive i dobre međusobne odnose. Potrebno je ukazati na to da u SFRJ nije bilo slobode (i država u tom smislu nije imala legitimitet) i da je zbog toga propala, ali i na to da je u njoj bilo modernizacije; da su joj upravo ta modernizacija i politika međunacionalne tolerancije davale određenu legitimaciju. Tu se radi o potvrdi da se ukaže na to da se nije radilo isključivo o razdoblju „mraka“, kako tvrde revizionisti.

D) U politici sjećanja treba odavati jasnu počast žrtvama antifašističke borbe svih konstitutivnih i ostalih naroda Bosne i Hercegovine. Socijaldemokrati bi trebali poticati i organizirati odlazak svojih aktivista na antifašistička mjesta sjećanja (Neretva, Sutjeska) te afirmirati ZAVNOBiH. U prilikama komemoriranja svih žrtva, dakle i nevinih žrtava na suprotnoj strani, potrebno je jasno pokazati da se time ne rehabilitira šovinizam i fašizam. U takvim prilikama se treba pozivati na deklaracije Ujedinjenih naroda o ljudskim i građanskim pravima. Obzirom na lokalne okolnosti i mogućnosti izgradnje političkih savezništva treba uvijek inzistirati na antifašističkom konsenzusu pri

preimenovanju ulica i trgova, odnosno, zalagati se da se promijene imena ulica nazvanih po kvislinzima i fašističkim saveznicima ili zagovornicima rasističkih ideja. Pri tom treba naglašavati da su upravo antifašističke i prosvjetiteljske vrijednosti one na kojima je izgrađena Evropska unija.

E) Naravno, treba također istaknuti da je SFRJ bila jednostranačka komunistička diktatura u koja nije imala moralni legitimitet jer su se kršila ljudska prava i počinjeni su masovni osvetnički zločini. Ta država nije imala ni demokratski politički legitimitet, jer nije bilo slobodnih izbora i višestranačja. Na kraju je politički poredak iscrpio i svoj modernizacijski potencijal te je izgubio i ekonomski legitimitet, jer svoje građane nije mogao više redovito opskrbljivati energentima. Ali to ne znači da je njegov utemeljiteljski narativ, narodnooslobodilački rat, laž. Naprotiv, tom borbom narodi Jugoslavije i Bosne i Hercegovine izborili su se za svoju slobodu i započeli proces ubrzane modernizacije. Dobar primjer u Bosni i Hercegovini predstavlja Energoinvest. Također, treba podsjetiti da je američki politolog Juan Linz dokazao da je SFRJ krajem šezdesetih godina 20. stoljeća prestala biti totalitarna i počela se oblikovati u autoritarnu diktaturu.

F) Također bi bilo dobro kada bi se upozorilo na to da je historijski revizionizam povezan sa agresivnom neoliberalnom ideologijom koja sve međuljudske odnose svodi na tržišne odnose i tako narušava vrijednosti solidarnosti i socijalne države koja je nakon Drugoga svjetskog rata izgrađena na temelju antifašističkog konsenzusa između socijaldemokrata, konzervativaca/demokršćana i liberala. Treba jasno pokazati da revizionistička ideja slavi borbu, u konačnici rat, kao osnovnu ideju nacije i u tome se preklapa sa neoliberalnim i neokonzervativnim svodenjem svih odnosa na borbu, konkurenciju u kojoj samo jači imaju pravo na dobru egzistenciju dok su svi ostali koji ne mogu zadovoljiti kriterije „izvrsnosti“, „konkurencije“, „profita i impakt faktora“ osuđeni na puko proživljavanje. U borbi protiv historijskog revizionizma, mora se i može afirmirati osnovna socijaldemokratska načela, ljudskih i građanskih prava i solidarnosti.

citirana i
korištena
literatura

- Arendt, Hannah (2017):** Izvori totalitarizma, Zagreb: Disput.
- Bartulin, Nevenko (2014):** The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory, Leiden, Boston: Brill, 2014.
- Bartulin, Nevenko (2016):** Boris Zarnik and his entry on race in the Croatian encyclopaedia (1942), Croatian studies review, vol. 12, str. 71-102.
- Bartulin, Nevenko (2019):** 'Cigansko pitanje': dokaz da NDH nije proglasila rasne zakone pod pritiskom Njemačkog Reicha, (<http://www.historiografija.hr/?p=12906>, pristupljeno 7. 3. 2019.)
- Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena od kraja Drugog svjetskog rata",** Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995.
- Brunnbauer, Ulf i Stefan Troebst (ur.) (2007):** Zwischen Amnesie und Nostalgie. Die Erinnerungen an den Kommunismus in Südosteuropa, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag.
- Brzezinski, Zbigniew K. i Carl J. Friedrich (1956):** Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Cambridge: Harvard University Press.
- Bringa, Tone (2009):** Biti Musliman na bosanski način. Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu, Sarajevo/Zagreb.
- Cipek, Tihomir (2006):** Počinje li 1945. zapravo 1917.? Historikerstreit, u: 1945. – razdjelnica hrvatske povijesti. Kisić Kolanović, Nada; Jareb, Mario; Spehnjak, Katarina (ur.). Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006. str. 45-58.
- Cipek, Tihomir (2017):** The Spectre of Communism Is Haunting Croatia, Politička misao, vol. 54, br. 1-2, str. 150-169.
- Camus, Jean-Eve (2011):** Holocaust-denial. New Trends of a Pseudo-Scientific Smokescreen of Antisemitism, u: The Extreme Right in Europe, Uwe Backes, Patrick Moreau (Hrsg.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Eatwell, Robert (1996):** On defining the 'Fascist Minimum': The centrality of ideology. Journal of Political Ideologies, 1 (3), str. 303-319.
- Evans J. Richard (2001):** Der Geschichtsfälscher. Holocaust und historische Wahrheit im David-Irving-Prozess. Frankfurt am Main: Campus.
- Flere, Sergej i Rudi Klanjšek (2014):** Was Tito's Yugoslavia totalitarian?, Communist and Post-Communist Studies 47 (2014), str. 237-245.
- Filandra, Šaćir (2011):** Politika imena: od Muslimana do Bošnjaka, u: Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Cipek, Tihomir (ur.), Zagreb: Disput.
- Graml, Hermann (1963):** David L. Hoggan und die Dokumente, u: Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 14 (1963), 492-514.
- Hillmann, Karl-Heinz (2007):** Wörterbuch der Soziologie. Stuttgart: Alfred Körner Verlag. (5. izdanje)
- Hofer, Walther (1964):** Die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges. Eine Studie über die internationalen Beziehungen im Sommer 1939, Frankfurt a. M., str. 451ff.
- Hoggan, L. David (1961):** Der erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des Zweiten Weltkriegs. Suprijevod Herbert Grabert. Tübingen: Verlag der Hochschullehrerzeitung.
- Irving, David (1977):** Hitler's War, New York: Viking Press.
- Irving, David (1975):** Hitler und seine Feldherren (1. izdanje 1975). München: Ullstein, 1982.
- Jahić, Adnan (2012):** Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu, Tuzla: DD Zmaj od Bosne i KDB Preporod.
- Jasper, Gotthard (1962):** Über die Ursachen des Zweiten Weltkriegs. Zu den Büchern von A. J. P. Taylor und David L. Hoggan, u: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 10 (1962), str. 311-340.
- Kamberović, Husnija (2014):** Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu – preispitivanja prošlosti ili historijski revizionizam?, u: Preispitivanje prošlosti i historijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije, Petrović, Milo (ur.). Beograd: FPN.
- Kamberović, Husnija (2014):** Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu – preispitivanje prošlosti ili historijski revizionizam?, u: Preispitivanje prošlosti i historijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije, Petrović, Milo (ur.). Beograd: FPN.
- Kalniete, Sandra (2006):** With Dance Shoes in Siberian Snows. Prijevod: Margita Gailītis. Riga: The Latvian Occupation Museum Association.
- Kitschelt, Herbert P.; Mansfeldova, Zdenka; Markowski, Radoslav; Toka, Gabor (1999):** Post-Communist Party Systems, Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation. Cambridge: Cambridge University Press.
- Krizman-Lengel, Narcisa (2003):** Genocid nad Romima: Jasenovac 1942. Zagreb: Biblioteka Kameni cvijet.
- Koopmans, Ruud, Statham, Paul (1999):** Political Claims Analysis: Integrating Protest Event and Political Discourse Approaches, Mobilization: An International Quarterly, September 1999, vol. 4, br. 2, str. 203-221.
- Korn, Salomon (2004):** Wir brauchen keine Opfer konkurrenz, TAZ, 6. 5. 2004.

- Lefort, Claude (2011):** Pojam totalitarizam, *Politička misao*, vol. 48, br. 3, 210-229.
- Lešaja, Ante (2012):** Knjigocid. Uništavanje knjiga u Hrvatskoj 1990-ih. Zagreb: Profil i SNV, 2012.
- Linz, Juan (1975):** Totalitarian and Authoritarian Regimes, u: *Handbook of Political Science*, Greenstein, F.J. et. al. (ur.), vol. 3: Macro-political Theory, Reading, Mass., str. 175–411.
- Lipstadt E. Deborah (1993):** Denying the Holocaust. The Growing Assault on Truth and Memory. New York: The Free Press, 1993.
- Linz, J., Stepan, A., (1996):** Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-communist Europe. Baltimore, MD: Johns Hopkins Press.
- Markovina, Dragan (2013):** Između crvenog i crnog: Split i Mostar u kulturi sjećanja. Komparativno-historijska studija, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*, Samardžić, Momir; Bešlin, Milivoj; Milošević, Srđan (ur.), Novi Sad: AKO, str. 265-296.
- Minkenberg, Michael (2000):** The Renewal of the Radical Right: Between Modernity and Anti-modernity, *Government and Opposition* 35, br. 2, str. 170–88.
- Minkenberg, Michael (2015):** Transforming the Transformation? The East European Radical Right in the Political Process. London: Routledge.
- Milosavljević, Olivera (2014):** Fašizam i istorijski revizionizam, u: *Preispitivanje prošlosti i historijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Petrović, Milo (ur.). Beograd: FPN.
- Milošević, Srđan (2014):** Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji, u: *Preispitivanje prošlosti i historijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Petrović, Milo (ur.). Beograd: FPN.
- Mudde, Cas (2003):** Civil Society in Post-Communist Europe. Lessons From the 'Dark Side', u: *Kopecky, Petr; Mudde, Cas, Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe*. London: Routledge, str. 1-18.
- Mudde, Cas (2004):** The Populist Zeitgeist, *Government and Opposition* 39, br. 4, str. 541-563.
- Mudde, Cas (2007):** Populist Radical Right Parties in Europe. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, Cas (2010):** The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy, *West European Politics* 33, 6, str. 1167-1186.
- Nolte, Ernst; Fire, Fransoa (2006):** Neprijateljska bliskost komunizam i fašizam u 20. veku - jedna korespondencija. Beograd: Plato.
- Oberländer, Erwin (ur.) (2017):** Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944. Paderborn: Schöningh.
- Pelesić, Muhidin (1995):** Sloboda nije došla s kozaračkim kolom, *Ljiljan, Sarajevo* 12. 4. 1995.
- Pfahl-Traughber, Armin (2001):** Rechtsextremismus in der Bundesrepublik. München: Beck.
- Petričušić, Antonija; Čehulić, Mateja; Čapo, Dario (2017):** Gaining Political Power by Utilizing Opportunity Structures: An Analysis of the Conservative Religious-Political Movement in Croatia, *Politička misao*, vol. 54, br. 4, str. 61-84.
- Perović, Latinka (2014):** Revizionizam i nacionalizam, u: *Preispitivanje prošlosti i historijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Petrović, Milo (ur.). Beograd: FPN.
- Radanović, Milan:** Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012.
- Ravančić Grahek, Martina (2008):** Razmišljanja o broju pogubljenih i stradalih na Bleiburgu i križnom putu, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3 (2008), str. 851–868.
- Ravančić Grahek, Martina (2009):** Bleiburg i križni put 1945. *Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, str. 331.
- Radanović, Milan (2013):** Kontroverze oko kvantifikovanja i strukturisanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944–1945. Licitiranja brojem „žrtava komunističkog terora” u Srbiji, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*, Samardžić, Momir; Bešlin, Milivoj; Srđan Milošević (ur.), Novi Sad: AKO.
- Radanović, Milan (2018):** Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941-1944) i vojni gubici (1944-1945)
- Radanović, Milan (2016):** <http://www.novimagazin.rs/vesti/milan-radanovic-cetiri-najvee-neistine-revizionisticke-istorije>
- Radović, Srđan (2013):** Istorijski revizionizam i imenovanje javnih prostora usavremenim balkanskim društvima, u: *Politička upotreba prošlosti. O istorijskom revizionizmu na postjugoslavenskom prostoru*, Samardžić, Momir; Bešlin, Milivoj; Srđan Milošević (ur.), Novi Sad: AKO, str. 313-332.
- Richard J. Evans (2001):** Der Geschichtsfälscher. Holocaust und historische Wahrheit im David-Irving-Prozess. Frankfurt am Main: Campus, 2001.

- Rujanac Sarač, Dženita (2011):** Položaj vjerskih zajednica i njihova djelatnost tokom 1980-ih godina u Bosni i Hercegovini, u: Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Cipek, Tihomir (ur.), Zagreb: Disput.
- Schieder, Wolfgang (1968):** Rezension zu David L. Hoggart: Der erzwungene Krieg. Die Ursachen und Urheber des Zweiten Weltkrieges, Historische Zeitschrift 207, str. 509f.
- Stojanović, Dubravka (2017):** Populism the Serbian Way. Beograd: Peščanik.
- Sulejmanpašić, Zija (2000):** 13. SS divizija „Handžar“. Istine i laži. Zagreb: Kulturnu društvo Bošnjaka „Preporod“. Zagreb.
- Traverso, Enzo (2018):** Nova lica fašizma. Zagreb: TIM press.
- Turjačanin, Vladimir (2018):** Teorije zavjere u Bosni i Hercegovini. Istraživanje zavjereničkih uvjerenja u postkonfliktnom društvu. (Srđan Puhalo, Duška Šain). Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Veladžić, Sabina (2011):** Kretanje ka nultoj točki – politički narativ SDA 1990-1992. kao temelj kulture sjećanja Bošnjaka, u: Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti, Cipek, Tihomir (ur.), Zagreb: Disput.
- Wiegel, Gerd (2001):** Die Zukunft der Vergangenheit. Köln: Papyrossa.
- Zgurić, Borna. (2015):** Stranke radikalne desnice: mađarski Jobbik i nizozemska Slobodarska stranka, Politička misao, vol. 51, br. 4, 2014, str. 90-113.
- Ziegler, Dezso Tamas (2018):** The Populist Hoax – Getting The Far Right and Post-Fascism Wrong, Social Europe, 2. February, 2018. <https://www.socialeurope.eu/the-populist-hoax-getting-the-far-right-and-post-fascism-wrong>

o autoru

Tihomir Cipek Rođen je i odrastao u Zagrebu. Diplomirao je, magistrirao i doktorirao politologiju na Fakultetu političkih znanosti. Usavršavao se u Austriji, Njemačkoj i Engleskoj.

Profesor je na Fakultetu političkih znanosti, te na Hrvatskim studijima. Proučava povijest hrvatske političke misli, politiku povijesti, politiku identiteta Hrvatske, srednje i istočne Evrope, poredbenu politiku srednje i istočne Evrope, te povijest europskih integracija. Već 15 godina radi na programima Kulture sjećanja za Fondaciju Friedrich Ebert.

impresum

Friedrich-Ebert-Stiftung | Kancelarija Sarajevo
Kupreška 20 | 71 000 Sarajevo

Za izdavača:
Dr. Peter Hurrelbrink | Direktor, FES BiH
Tel.: +387 33 722 010
<http://www.fes.ba>

DTP:
Aleksandar Aničić

Štampa:
Mikroprint Banjaluka

Tiraž:
150 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.

o »Kulturi sjećanja«

Projekat „Kultura sjećanja“ kao dio međunarodne projektne mreže Friedrich Ebert fondacije, od 2006. godine, od kada je nastao, okuplja istoričare, politikologe, antropologe, književnike, filozofe i komunikologe iz Bosne i Hercegovine i regiona.

Projekat ima za cilj da ukaže na istorijske „lomove“, koji otežavaju uspostavljanje povjerenja, te da pokaže kako su se slomovi imperija i nastanak novih država i političkih poredaka, u godinama 1918, 1941, 1945 i 1992. odrazile na istorijsku i političku kulturu sve tri nacije.

Samo konstruktivan i kritički odnos prema teškom periodu prošlosti vlastitog naroda, ali i uvažavanje stradanja drugih naroda u Bosni i Hercegovini može doprinijeti stvaranju političke kulture međusobnog uvažavanja i poštivanja. Samo to može stvoriti preduslov daljoj integraciji društva sa ciljem stvaranja stabilne demokratije, promocije mira i socijalne pravde.

FES u BiH

Osnovana je 1925. godine kao političko naslijeđe prvog demokratski izabranog njemačkog predsjednika, Friedricha Eberta. Ebert, socijal-demokrata skromnog porijekla iz porodice zanatlija, obavljao je najvišu funkciju u svojoj zemlji. Reagujući na vlastito bolno iskustvo u političkoj konotaciji, predložio je uspostavu fondacije pred kojom su se nalazili slijedeći ciljevi:

- Unapređenje političkog i socijalnog obrazovanja ljudi iz svih segmenata života u duhu demokratije i pluralizma;
- Omogućavanje akademskog istraživanja i obrazovanja nadarenih mladih ljudi putem stipendiranja njihovog školovanja;
- Doprinošenje međunarodnom razumijevanju i saradnji.

Friedrich Ebert Stiftung, čiji su rad nacisti zabranili 1933. godine i koja je oživjela svoje djelovanje 1947. godine, postoji i danas i još uvijek ostvaruje iste ciljeve kroz svoje opsežne aktivnosti. Kao privatna, kulturna i neprofitna institucija, Fondacija je predana idejama i osnovnim vrijednostima socijalne demokratije. U BiH kancelarija Fondacije Friedrich Ebert otvorena je 1996. godine u Sarajevu, te 1998. u Banjaluci.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94:329.055.1/.2(497.6)

CIPEK, Tihomir

Historijski revizionizam u Bosni i Hercegovini:
socijaldemokratska politika sjećanja između dva
totalitarizma/Tihomir Cipek. - Sarajevo: Friedrich-Ebert-
Stiftung, 2019. - 22 str.; 30 cm

Bibliografija: str. 20-22 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-884-78-8

COBISS.BH-ID 27980038

Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.